ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसश्श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ ७४ ॥
वसन्ति तत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि । स च भूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः ॥ ७५ ॥
एवमेष महाञ्छब्दो मैत्रेय भगवानिति । परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥ ७६ ॥
तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः । शब्दोऽयं नोपचारेण त्वन्यत्र ह्युपचारतः ॥ ७७ ॥
उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति॥७८॥
ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥ ७९ ॥
सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि । भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥ ८० ॥
खांडिक्यजनकायाह पृष्टः केशिध्वजः पुरा । नामव्याख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः ॥ ८१ ॥
भूतेषु वसते सोऽन्तर्वसन्त्यत्र च तानि यत् । धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः ॥ ८२ ॥

अथ समुदायनिरुक्तिः—ऐश्वर्यस्येति ॥ समग्रपदं सर्वत्र संबध्यते । भगः षाड्गुण्यं, तद्वान् भगवानित्यभिप्रायः ॥ ७४ ॥

वकारार्थमाह—वसन्तीति ॥ भूतात्मनि—भूतशरीरे, अखिलात्मनि—अखिलस्यात्मभूते भूतानि वसन्ति तत्रेति जगदाधारत्वमुक्तम्, * सदायतनाः * इत्यादि श्रुतेः । स च भूतेष्वित्यन्तरात्मत्वम् * ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् * इति श्रुतेः । अतो वः । मतुपो वसतेश्च तन्त्रेणायं वकारः ॥ ७५ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेणावयवार्थयोगादयं शब्दो वासुदेवस्यैव ॥ ७६ ॥

रूढिशक्त्याऽपि तस्यैवेत्याह—तत्रेति ॥ तत्र * भगवान् इति शब्दो वृद्धैः प्रयुज्यते पूज्ये * इति नैघण्टुकप्रसिद्ध्या अयं शब्दो लोके पूज्यपदार्थस्योक्तौ या परिभाषा तया समन्वितोऽपि विष्णौ नियतः नारायणविष्ण्वादिशब्दवत् । नोपचारेण—तस्य सर्वकारणतया सर्वगुणपरिपूर्णतया परमपूज्यतया चायं शब्दो नौपचारिकः । अन्यत्र—जीवविशेषे त्वापेक्षिकपूज्यत्वादमुख्यः ॥ ७७ ॥

अन्यत्रोपचारतः प्रवृत्तौ ज्ञानविशेषो निमित्तमित्याह—उत्पत्तिमिति ॥ ७८ ॥

अथ भगवतोऽन्वयविशेषणभूतानां सत्यकामत्वादीनां गुणान्तराणामुक्तेषु गुणेष्वन्तर्भावं व्यतिरेकविशेषणानां सत्त्वादिगुणानां भगवानित्यत्र नकारवाच्यत्वं चाह—ज्ञानशक्तीति ॥ अशेषतः—अशेषैः स्वविस्तारभूतैर्गुणान्तरैस्सह । नकारस्यार्थमाह—विना हेयैरिति । गुणादिभिः—त्रिगुणतत्कार्यक्लेशादिभिः । निखिलहेयप्रत्यनीकत्वं समस्तकल्याणगुणात्मकत्वं च उभयलिंगं कृत्स्नं भगवच्छब्दवाच्यमित्यनुसंधेयमिति । एवं भगवत्प्राप्तिसाधनपरविद्यांगत्वेनोक्तश्रीमद्द्वादशाक्षरमन्त्रे भगवच्छब्दो निरुक्तः । वेदशाखाभेदप्रकरणे प्रणवार्थ उक्तः ॥ ७९ ॥

अथ वासुदेवशब्दार्थमाह—सर्वाणीति ॥ भूतानि—जीवाः * वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः । वासुदेवस्ततो ज्ञेयः * इत्युद्योगपर्वणि, * वसनाद्देवनाच्चैव वासुदेवं ततो विदुः * इति मोक्षधर्मे । देवनाद्द्योतनाद्वेति वा देवः । वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः । वसन्त्यस्मिन् देवे भूतानीत्येकायननिरुक्तम् ॥ ८० ॥

उक्तमेव वासुदेवशब्दनिर्वचनं ज्ञाननिष्ठैर्जनकादिभिरपि परिगृहीतमित्याह—खाण्डिक्येति ॥ ८१ ॥

भूतेष्विति ॥ नैरुक्तं देवशब्दनिर्वचनं दर्शयति—धातेति । दधातेर्वकारः । निरुक्तस्यांशद्वयस्यानुवादः वासुदेवस्तत इति ॥ ८२ ॥

स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान्गुणादिदोषांश्च मुने व्यतीतः ।
अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा तेनास्तृतं यद्भुवनान्तराले ॥ ८३ ॥
समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशावृतभूतवर्गः ।
इच्छागृहीताभिमतोरुदेहस्संसाधिताशेषजगद्धितो यः ॥ ८४ ॥
तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।
परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयस्सन्ति परावरेशे ॥ ८५ ॥
स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपोऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः ।
सर्वेश्वरस्सर्वदृक् सर्ववित्च समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥ ८६ ॥
संज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ।
संदृश्यते वाप्यवगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥ ८७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठेंशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ विद्याद्वयविषयभूतद्वादशाक्षरप्रतिपाद्यतया दर्शितमर्थं बुद्धिस्थेम्ने प्रपञ्चयति—स सर्वेत्यादिचतुर्भिः ॥
सर्वेति ॥ सर्वभूतप्रकृतिः—अव्यक्तम् । विकाराः—महदाद्याः । गुणाः—सत्त्वाद्याः । आदिशब्देन तत्कार्यदुःखा-
ादय उक्ताः । व्यतीतः—तेभ्यो विलक्षणः, कर्मकृततत्संबन्धरहितश्च । अनेनाचितस्तत्संसृष्टाच्चेतनाच्च
ावृत्तिः ॥ अतीतसर्वावरण इति मुक्तात् । मुक्तो हि संसारदशायामविद्यावृतः । अखिलात्मेति नित्यात्
ावृत्तिः । अखिलात्मत्वमुपपादयति—तेनास्तृतमिति । यत्सदसद्वस्तुजातम् आस्तृतम्—अन्तर्बहिश्च व्याप्तम् ॥८३॥
समस्तेति ॥ अत्रात्मशब्दः स्वभाववचनः । निजेच्छया गृहीताभिमतपूज्यदेहः । यद्वा, जगद्धितायाव-
रकालेष्विच्छया गृहीततत्तत्कार्योचितानेकदेहः ॥ ८४ ॥
तेजोबलेति ॥ भगवानितिशब्दस्थनकारस्यार्थमपि विस्तरेणाह—न यत्रेति । क्लेशाः—अविद्यास्मितादयः ।
ादिशब्देन कर्मविपाकाशया उक्ताः । आशयो वासना ॥ ८५ ॥
स इति ॥ व्यूहविभवादिरूपेण च व्यष्टिसमष्टिरूपः । पररूपेणाव्यक्तरूपः । व्यूहादिरूपेण व्यक्त-
रूपः । एवं सर्वावस्थचिदचित्स्वरूपत्वेऽपि सर्वेश्वरः न तु परवशः । सर्वदृक्—* तच्चक्षुर्देवहितम् * चक्षुर्देवा-
ामुत, * त्रैलोक्यस्यैकचक्षुषः * इतिवत् । यद्वा * यस्सर्वज्ञस्सर्वविदितिवत्, सर्वं वेत्ति, तच्च सर्वप्रकारेण
त्तीति । अथवा कारणमन्तरेण करणैश्च जानातीति । * विदॢ लाभे * इत्यतो वेत्तीति वा । समस्तशक्तिः—
* स परस्सर्वशक्तीनाम् * समस्ताश्शक्तयश्चैता इति ॥ ८६ ॥
अथ परविद्यां प्रशंसन्नुपसंहरति—संज्ञायत इति ॥ स ज्ञायते येनेति च पाठः । स इत्युक्तलक्षणः
पुरुषोत्तमः परामृश्यते । तदिति हेतौ । यस्माद्भगवत्प्राप्तिरेव तापत्रयस्य भेषजं तस्मात्स येन—आगमोत्थेन ज्ञानेन
ज्ञायते—येन विवेकजेन संदृश्यते, येन च दर्शनसमानाकारेण भक्तिरूपापन्नेन गम्यते; तदेव ज्ञानम् । अज्ञान-
मतोऽन्यत्—भगवद्व्यतिरिक्तविषयमज्ञानम्—अविद्यारूपं बन्धकमित्यर्थः । अस्तदोषमिति विकारास्पदाचिद्विषयाद्व्या-
वृत्तिः । शुद्धमिति तत्संसृष्टचेतनविषयात् । परं निर्मलमिति हेयार्हमुक्तविषयात्, एकरूपमिति सूरिविषयात्,
तेषामनेकरूपत्वात् । * तमेव विद्वान्, * तमेव विदित्वा....नान्यः पंथा इत्यादिश्रुतिभिरित्यमुक्तमिति ॥ ८७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठेंशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

स्वाध्यायसंयमाभ्यां स दृश्यते पुरुषोत्तमः । तत्प्राप्तिकारणं ब्रह्म तदेतदिति पठ्यते ॥ १ ॥
स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमावसेत् । स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥ २ ॥
तदीक्षणाय स्वाध्यायश्चक्षुर्योगस्तथा परम् । न मांसचक्षुषा द्रष्टुं ब्रह्मभूतस्स शक्यते ॥ ३ ॥

मैत्रेयः—

भगवंस्तमहं योगं ज्ञातुमिच्छामि तं वद । ज्ञाते यत्राखिलाधारं पश्येयं परमेश्वरम् ॥ ४ ॥

श्रीपराशरः—

यथा केशिध्वजः प्राह खाण्डिक्याय महात्मने । जनकाय पुरा योगं तमहं कथयामि ते ॥ ५ ॥

मैत्रेयः—

खाण्डिक्यः कोऽभवद्ब्रह्मन्को वा केशिध्वजः कृती । कथं तयोश्च संवादो योगसंबन्धकारणात् ॥ ६ ॥

श्रीपराशरः—

धर्मध्वजो वै जनकस्तस्य पुत्रोऽमितध्वजः । कृतध्वजश्च नाम्नाऽऽसीत्सदाऽऽध्यात्मरतिर्नृपः ॥ ७ ॥
कृतध्वजस्य पुत्रोऽभूत्ख्यातः केशिध्वजो नृपः । पुत्रोऽमितध्वजस्यापि खाण्डिक्यजनकोऽभवत् ॥
कर्ममार्गेण खाण्डिक्यः पृथिव्यामभवत्पतिः । केशिध्वजोऽप्यतीवासीदात्मविद्याविशारदः ॥ ९ ॥
तावुभावपि चैवास्तां विजिगीषू परस्परम् । केशिध्वजेन खाण्डिक्यस्स्वराज्यादवरोपितः ॥ १० ॥
पुरोधसा मन्त्रिभिश्च समवेतोऽल्पसाधनः । राज्यान्निराकृतस्सोऽथ दुर्गारण्यचरोऽभवत् ॥ ११ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

एवं तावदुपास्यभूतं भगवत्स्वरूपमुक्तम् । इदानीमुपासनपर्यायं सांगोपाङ्गं वक्तुमारभते—स्वाध्यायेति ॥ स्वाध्यायशब्देन वेदान्तद्वादशाक्षरप्रणवादीनां तत्त्वपराणां मीमांसासहितानां वाक्यानां निर्देशः । स इत्युक्तगुणविभूतिविग्रहादिविशिष्टः पुरुषोत्तमः परामृश्यते । स्वाध्यायसंयमजनितं ब्रह्मविषयत्वाद्ब्रह्मशब्दवाच्यम्, तदेतज्ज्ञानं न केवलं दर्शनसाधनम्, अपि तु प्राप्तिसाधनं चोच्यते इत्याह—तत्प्राप्तीति । तत्प्राप्तिकारणं तदेतज्ज्ञानं ब्रह्मेति पठ्यत इति वा योजना ॥ १ ॥

स्वाध्यायादिति ॥ समीमांसात्स्वाध्यायात् अर्थं परिच्छिद्य योगमासीत । गुणत्रयमयत्वेन मनसः प्रमादसंभवादन्यथोपासनपरिहाराय योगात्स्वाध्यायमावसेत् । योगात्स्वाध्यायमामनेदिति च पाठः । यथा बालो मातृकापत्रिकां वीक्ष्य लिपिविन्यासमभ्यस्यति तद्वत् । कपिलानुसारिभिर्हि केवलयोगावलम्बनाज्जगतः प्रधानपरमाण्वादिकारणत्वनिरीश्वरत्वादिकं दृष्टम् । वेदानुसारिभिस्तु ब्रह्मकारणत्वब्रह्मात्मकत्वादिर्योगो दृष्टः । संपत्तिः-पौष्कल्यम् ॥ २ ॥

एतदुपपादयति—तदीक्षणाय स्वाध्यायश्चक्षुरिति ॥ योगः परं चक्षुः—प्रधानं चक्षुः, अपरोक्षरूपत्वात् ॥ ३–५ ॥ खाण्डिक्य इति ॥ योगसंबन्धकारणात्—योगेन संबन्धो योगसंबन्धः । कृती—पंडितः ॥ ६–११ ॥

इयाज सोऽपि सुबहून्यज्ञाञ्ज्ञानव्यपाश्रयः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥ १२ ॥
एकदा वर्तमानस्य (यो)यागे योगविदां वर । धर्मधेनुं जघानोग्रश्शार्दूलो विजने वने ॥ १३ ॥
ततो राजा हतां श्रुत्वा धेनुं व्याघ्रेण चर्त्विजः । प्रायश्चित्तं स पप्रच्छ किमत्रेति विधीयताम् ॥ १४ ॥
तेऽप्यूचुर्न वयं विद्मः कशेरुः पृच्छ्यतामिति । कशेरुरपि तेनोक्तस्तथैव प्राह भार्गवम् ॥ १५ ॥
शुनकं पृच्छ राजेन्द्र नाहं वेद्मि स वेत्स्यति । स गत्वा तमपृच्छच्च सोऽप्याह शृणु यन्मुने ॥१६॥
न कशेरुर्न चैवाहं न चैकस्सांप्रतं भुवि । वेत्त्येक एव त्वच्छत्रुः खाण्डिक्यो यो जितस्त्वया ॥ १७ ॥
स चाह तं व्रजाम्येष प्रष्टुमात्मरिपुं मुने । प्राप्त एव महायज्ञो यदि मां स हनिष्यति ॥ १८ ॥
प्रायश्चित्तमशेषेण स चेत्पृष्टो वदिष्यति । ततश्चाविकलो योगो मुनिश्रेष्ठ भविष्यति ॥ १९ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा रथमारुह्य कृष्णाजिनधरो नृपः । वनं जगाम यत्रास्ते स खाण्डिक्यो महामतिः ॥२०॥
तमापतन्तमालोक्य खाण्डिक्यो रिपुमात्मनः । प्रोवाच क्रोधताम्राक्षस्समारोपितकार्मुकः ॥ २१ ॥

खाण्डिक्यः—

कृष्णाजिनं त्वं कवचमाबध्यास्मान्हनिष्यसि । कृष्णाजिनधरे वेत्सि न मयि प्रहरिष्यति ॥ २२ ॥
मृगाणां वद पृष्ठेषु मूढ कृष्णाजिनं न किम् । येषां मया त्वया चोग्राः प्रहितास्शितसायकाः ॥ २३ ॥
स त्वामहं हनिष्यामि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे । आततायसि दुर्बुद्धे मम राज्यहरो रिपुः ॥ २४ ॥

केशिध्वज उवाच—

खाण्डिक्य संशयं प्रष्टुं भवन्तमहमागतः । न त्वां हन्तुं विचार्यैतत्कोपं बाणं विमुञ्च वा ॥ २५ ॥

श्रीपराशरः—

ततस्स मन्त्रिभि स्सार्धमेकान्ते सपुरोहितः । मन्त्रयामास खाण्डिक्यस्सर्वैरेव महामतिः ॥ २६ ॥
तमूचुर्मन्त्रिणो वध्यो रिपुरेष वशं गतः । हतेऽस्मिन्पृथिवी सर्वा तव वश्या भविष्यति ॥ २७ ॥
खाण्डिक्यश्चाह तान्सर्वानेवमेतन्न संशयः । हतेऽस्मिन्पृथिवी सर्वा मम वश्या भविष्यति ॥ २८ ॥

---

* स्वाध्यायप्रवचने एव * इति श्रुतेः स्वाध्यायस्य विद्याङ्गत्वमुक्तम् । इदानीं यज्ञादिश्रुतेर्यज्ञाङ्गत्वमुच्यते—इयाजेति ॥ सोऽपि—केशिध्वजः ज्ञानव्यपाश्रयः—आत्मज्ञानवान् ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय—ब्रह्मोपासननिष्ठ एव इयाज । किमर्थमित्यत आह—तर्तुमिति । मृत्युः—परविद्योत्पत्तिविरोधि प्राचीनकर्म । अविद्यया—कर्मणा * अविद्या कर्मसंज्ञेति वक्ष्यति ॥ १२ ॥

एकदेति ॥ घर्मः—प्रवर्ग्यहविः तद्दोग्ध्रीति घर्मधेनुः ॥ १३–१७ ॥

स चाहेति ॥ प्राप्त एवेति । धर्मार्थमुद्युक्तस्यान्तरा विपत्तौ सत्यामपि तत्फलसिद्धेः शास्त्रसिद्धत्वात् ॥ १८–२१ ॥ कृष्णाजिनमिति ॥ मयि न प्रहरिष्यतीति वेत्सीत्यन्वयः । अत्र इतिशब्दोऽध्याहार्यः ॥ २२, २३ ॥

परलोकजयस्तस्य पृथिवी सकला मम। न हन्मि चेल्लोकजयो मम तस्य वसुंधरा ॥ २९ ॥
नाऽहं मन्ये लोकजयादधिका स्याद्वसुंधरा। परलोकजयोऽनन्तस्स्वल्पकालो महीजयः ॥ ३० ॥
तस्मान्नैनं हनिष्यामि यत्पृच्छति वदामि तत् ॥ ३१ ॥

श्रीपराशरः—

ततस्तमभ्युपेत्याह खाण्डिक्यजनको रिपुम्। प्रष्टव्यं यत्त्वया सर्वं तत्पृच्छस्व वदाम्यहम् ॥ ३२ ॥

श्रीपराशरः—

ततस्सर्वं यथावृत्तं धर्मधेनुवधं द्विज। कथयित्वा स प्रपच्छ प्रायश्चित्तं हि तद्गतम् ॥ ३३ ॥
स चाचष्ट यथान्यायं द्विज केशिध्वजाय तत्। प्रायश्चित्तमशेषेण यद्वै तत्र विधीयते ॥ ३४ ॥
विदितार्थस्स तेनैव ह्यनुज्ञातो महात्मना। यागभूमिमुपागम्य चक्रे सर्वाः क्रियाः क्रमात् ॥३५॥
क्रमेण विधिवद्यागं नीत्वा सोऽवभृथाप्लुतः। कृतकृत्यस्ततो भूत्वा चिन्तयामास पार्थिवः ॥ ३६ ॥
पूजिताश्च द्विजास्सर्वे सदस्या मानिता मया। तथैवार्थिजनोऽप्यर्थैर्योजितोऽभिमतैर्मया ॥ ३७ ॥
यथार्हमस्य लोकस्य मया सर्वं विचेष्टितम्। अनिष्पन्नक्रियं चेतस्तथापि मम किं यथा ॥ ३८ ॥
इत्थं संचिन्तयन्नेव सस्मार स महीपतिः। खाण्डिक्याय न दत्तेति मया वै गुरुदक्षिणा ॥ ३९ ॥
स जगाम तदा भूयो रथमारुह्य पार्थिवः। मैत्रेय दुर्गगहनं खाण्डिक्यो यत्र संस्थितः ॥ ४० ॥
खाण्डिक्योऽपि पुनर्दृष्ट्वा तमायान्तं धृतायुधः। तस्थौ हन्तुं कृतमतिस्तमाह स पुनर्नृपः ॥ ४१ ॥
भो नाहं तेऽपराधाय प्राप्तः खाण्डिक्य मा क्रुधाः। गुरोर्निष्क्रियदानाय मामवेहि त्वमागतम् ॥ ४२ ॥
निष्पादितो मया यागः सम्यक्त्वदुपदेशतः। सोऽहं ते दातुमिच्छामि वृणीष्व गुरुदक्षिणाम् ॥ ४३ ॥

श्रीपराशरः—

भूयस्स मन्त्रिभिस्सार्द्धं मन्त्रयामास पार्थिवः। गुरुनिष्क्रियकामोऽयं किं मया प्रार्थ्यतामिति ॥४४॥
तमूचुर्मन्त्रिणो राज्यमशेषं प्रार्थ्यतामयम्। शत्रुभिः प्रार्थ्यते राज्यमनायासितसैनिकैः ॥ ४५ ॥
प्रहस्य तानाह नृपस्स खाण्डिक्यो महामतिः। स्वल्पकालम् महीपाल्यं मादृशैः प्रार्थ्यते कथम् ॥४६॥

स इति ॥ राज्यहरत्वादाततायी। अतो यज्ञस्थस्यापि ते वधे न पातकम् ॥ २४—३३ ॥

स चाचष्टेति ॥ यद्वै तत्र विधीयत इत्यत्र प्रायश्चित्तं वाजसनेयोक्तं स्पृणोमिहोमाख्यम्। इयं ह्याख्यायिका वाजसनेयशाखायां केशिगृहपतिना * उपसम्राजमनड्वाहं शार्दूलो जघान * इत्युपक्रम्य * स्पृते ह्वत्वेत्यादि चोक्त्वा * पृथिव्यै ते शरीरं स्पृणोमि स्वाहा * इत्यन्ता सप्रपञ्चमुक्ता। आपस्तंबेन तु * यद्यनड्वाहं धर्मदोग्ध्रीं वा शार्दूलो हन्यादर्कक्षीरमजाक्षीरमन्यधेनु वाश्रित्य प्रचरेत् * इत्याद्युक्तम् ॥ ३४—३७ ॥

यथार्हमिति ॥ तथापि ममेदं चेतः अनिष्पन्नक्रियं यथा—अकृतकृत्यमिव भवति। किमिति चिन्ता। यथाशब्दः सादृश्ये ॥ ३८—४१ ॥

भो इति ॥ निष्क्रियो दक्षिणा। निष्क्रय इति च पाठः ॥ ४२—४६ ॥

एवमेतद्भवन्तोऽत्र ह्यर्थसाधनमन्त्रिणः । परमार्थः कथं कोऽत्र यूयं नात्र विचक्षणाः ॥ ४७ ॥

पराशरः—

इत्युक्त्वा समुपेत्यैनं स तु केशिध्वजं नृपः । उवाच किमवश्यं त्वं ददासि गुरुदक्षिणाम् ॥ ४८ ॥

बाढमित्येव तेनोक्तः खाण्डिक्यस्तमथाब्रवीत् । भवानध्यात्मविज्ञानपरमार्थविचक्षणः ॥ ४९ ॥

यदि चेद्दीयते मह्यं भवता गुरुनिष्क्रियः । तत्क्लेशप्रशमायालं यत्कर्म तदुदीरय ॥ ५० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठेंशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

केशिध्वज उवाच—

न प्रार्थितं त्वया कस्मादस्मद्राज्यमकण्टकम् । राज्यलाभाद्विना नान्यत्क्षत्त्रियाणामतिप्रियम् ॥ १ ॥

खाण्डिक्य उवाच—

केशिध्वज निबोध त्वं मया न प्रार्थितं यतः । राज्यमेतदशेषं ते यत्र गृध्नन्त्यपण्डिताः ॥ २ ॥

क्षत्त्रियाणामयं धर्मो यत्प्रजापरिपालनम् । वधश्च धर्मयुद्धेन स्वराज्यपरिपन्थिनाम् ॥ ३ ॥

तत्राशक्तस्य मे दोषो नैवास्त्यपहृते त्वया । बन्धायैव भवत्येषा ह्यविद्याऽप्यक्रमोज्झिता ॥ ४ ॥

एवमिति ॥ अत्र—राज्यचिन्तायाम् । अत्र—संसारे कः परमार्थस्तस्य च कथमित्यत्रार्थे यूयं न विचक्षणाः ॥ ४७, ४८ ॥

बाढमिति ॥ अध्यात्मेति । अध्यात्मविज्ञानस्य परमार्थः—प्रयोजनं, स च क्लेशनिवृत्तिः ॥ ४९ ॥

यदीति ॥ तत्—तस्मात् क्लेशप्रशमाय यदलं तदुदीरयेत्यब्रवीत् इत्यन्वयः ॥ ५० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठेंशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

अथ केशिध्वजः क्लेशं मुमुक्षोः खाण्डिक्यस्य वैराग्यं परीक्षितुमाह—न प्रार्थितमिति ॥ प्रजापालनादेः क्षत्त्रधर्मस्य राज्यमूलत्वात्तदुपेक्षायां दोषात्किं राज्यं न प्रार्थितमिति भावः ॥ १ ॥

यतः कारणान्न प्रार्थितं तच्छृण्वित्याह—केशिध्वजेति ॥ २ ॥

तदेव कारणमाह—क्षत्त्रियाणमिति सार्धेन—क्षत्त्रियाणामिति ॥ सत्यम्, राज्ये सति प्रजारक्षणादिर्धर्मः ॥३॥

तत्रेति ॥ मम त्वशक्तस्य असक्तस्य च तत्र राज्ये त्वयाऽपहृते सति तदुपेक्षायां न धर्मलोपदोषः अनधिकारात्, सत्यधिकारे तदुपेक्षायां दोष इत्याह—बन्धायेति । अक्रमोज्झिता—विद्यमानेऽप्यधिकारे त्यक्ता अविद्या—प्रजापालनादिक्रिया बन्धाय—पापाय । हिशब्दो हेतौ ॥ ४ ॥

जन्मोपभोगलिप्सार्थमियं राज्यस्पृहा मम । अन्येषां दोषजा सैव धर्मं वै नानुरुध्यते ॥ ५ ॥
न याच्ञा क्षत्त्रबन्धूनां धर्मायैतत्सतां मतम् । अतो न याचितं राज्यमविद्यान्तर्गतं तव ॥ ६ ॥
राज्ये गृध्नन्त्यविद्वांसो ममत्वाहृतचेतसः । अहंमानमहापानमदमत्ता न मादृशाः ॥ ७ ॥

श्रीपराशरः—

प्रहृष्टस्साध्विति ततः प्राह केशिध्वजो नृपः । खाण्डिक्यजनकं प्रीत्या श्रूयतां वचनं मम ॥ ८ ॥

केशिध्वजः—

अहं ह्यविद्यया मृत्युं तर्तुकामः करोमि वै । राज्यं यागांश्च विविधान्भोगैः पुण्यक्षयं तथा ॥ ९ ॥
तदिदं ते मनो दिष्ट्या विवेकैश्वर्यतां गतम् । तच्छ्रूयतामविद्यायास्स्वरूपं कुलनन्दन ॥ १० ॥
अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या चास्वे स्वमिति या मतिः । संसारतरुसंभूतिबीजमेतद्द्विधा स्थितम् ॥ ११ ॥
पञ्चभूतात्मके देहे देही मोहतमोवृतः । अहं ममैतदित्युच्चैः कुरुते कुमतिर्मतिम् ॥ १२ ॥
आकाशवाय्वग्निजलपृथिवीभ्यः पृथक् स्थिते । आत्मन्यात्ममयं भावं कः करोति कलेबरे ॥ १३ ॥
कलेबरोपभोग्यं हि गृहक्षेत्रादिकं च कः । अदेहे ह्यात्मनि प्राज्ञो ममेदमिति मन्यते ॥ १४ ॥

असक्तस्येत्येतद्विवृणोति—जन्मेति ॥ अन्येषां दोषजा—रागादिदोषजा राज्यस्पृहा, न धर्मानुरोधिनी । केवलमल्पोपभोगलिप्सार्थं भवति । इयं न ममेत्यन्वयः । जन्मोपभोगेति पाठे अन्येषां संबन्धिनी मम जन्मान्तरोपभोगलिप्सैव । कुतः? अर्थमनुरुध्यते न धर्ममिति । अस्मिन् जन्मन्युपभोगलिप्सार्थमेवेति वा ॥ ५ ॥

तर्हि पालनादिधर्मार्थम् अपहृतस्य राज्यस्य याच्ञा कर्तव्येत्यत्राह—न याच्ञेति ॥ क्षत्त्रबन्धूनां—क्षत्त्रियश्रेष्ठानाम् । अविद्यान्तर्गतं—पालनादिकर्तव्यान्तर्गतम् ॥ ६ ॥

यत्र गृध्नन्त्यपण्डिता इत्येतद्विवृणोति—राज्य इति ॥ ७, ८ ॥

योगस्वरूपं वक्ष्यन् तदन्तर्भूतम् * अध्यात्मयोगाधिगमेनेति श्रुतिविहितं प्रकृतिपुरुषविवेकं विहितं कर्म चाह—अहं हीति ॥ अविद्यया—वर्णाश्रमविहितकर्मणा । मृत्युं—विद्योत्पत्तिविरोधि प्रारब्धकर्म, * अन्येषामप्येष विनाशः * इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

तदिदमिति ॥ विवेकाख्यमैश्वर्यं विवेक एव वा ऐश्वर्यं यस्य तद्विवेकैश्वर्यं, तद्भावो विवेकैश्वर्यता । कर्माख्याविद्यायाः स्वरूपमाह—तच्छ्रूयतामिति सार्धेन ॥ १० ॥

अनात्मनीति ॥ अनात्मनि—देहे अहमिति भ्रमः, अस्वे—देहपोषकधारकादौ वस्तुनि स्वमिति । संसारफलकं काम्यकर्माविद्या सैव तरुः तत्संभूतेर्बीजम् ॥ ११ ॥

एतद् द्विविधं च भ्रमं प्रपञ्चयति पञ्चभूतात्मक इत्यादि चतुर्भिः । पञ्चभूतात्मक इति ॥ देहे पञ्चभूतात्मके कुमतिर्देही इदं देहाद्यहमेवेति, इदं क्षेत्रादि ममेति च मतिं कुरुते । मोहतमः—पूर्वकर्मवासना ॥ १२, १३ ॥ कलेबर इति ॥ अदेहे आत्मनि—देहादन्यस्मिन्नात्मनि सति ॥ १४ ॥

इत्थं च पुत्रपौत्रेषु तद्देहोत्पादितेषु कः । करोति पण्डितस्स्वाम्यमनात्मनि कलेवरे ॥ १५ ॥
सर्वं देहोपभोगाय कुरुते कर्म मानवः । देहश्चान्यो यदा पुंसस्तदा बन्धाय तत्परम् ॥ १६ ॥
मृण्मयं हि यथा गेहं लिप्यते वै मृदम्भसा । पार्थिवोऽयं तथा देहो मृदम्ब्वालेपनस्थितिः ॥१७॥
पञ्चभूतात्मकैर्भोगैः पञ्चभूतात्मकं वपुः । आप्यायते यदि ततः पुंसो भोगोऽत्र किंकृतः ॥ १८ ॥
अनेकजन्मसाहस्रीं संसारपदवीं व्रजन् । मोहश्रमं प्रयातोऽसौ वासनारेणुकुण्ठितः ॥ १९ ॥
प्रक्षाल्यते यदा सोऽस्य रेणुर्ज्ञानोष्णवारिणा । तदा संसारपान्थस्य याति मोहश्रमश्शमम् ॥ २० ॥
मोहश्रमे शमं याते स्वस्थान्तःकरणः पुमान् । अनन्यातिशयाबाधं परं निर्वाणमृच्छति ॥ २१ ॥
निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः । दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥ २२ ॥
जलस्य नाग्निसंसर्गस्थालीसंगात्तथापि हि । शब्दोद्रेकादिकान्धर्मास्तत्करोति यथा नृप ॥ २३ ॥
तथाऽऽत्मा प्रकृतेस्सङ्गादहंमानादिदूषितः । भजते प्राकृतान्धर्मानन्यस्तेभ्यो हि सोऽव्ययः ॥२४॥

इत्थं चेति ॥ अनात्मनि—आत्मनोऽन्यस्मिन् सति ॥ १५ ॥

उक्तेनाज्ञानद्वयेन देहोपभोगार्थं कर्म करोति, तच्च बन्धाय भवतीत्याह—सर्वमिति ॥ देहस्योपभोगाय नात्मनः । बन्धाय—देहान्तरोत्पादनाय ॥ १६ ॥

देहोपभोगमेव दर्शयति मृण्मयं हीत्यादिद्वयेन ॥ १७, १८ ॥

देहस्य पार्थिवत्वपाञ्चभौतिकत्वोक्तिः मतभेदेन । तदिदमुभयविधमज्ञानमध्यात्मज्ञानेन निरस्यत इत्याह—अनेकेति द्वयेन ॥ अनेकेति ॥ वासना—अज्ञानकर्मोभयवासना । मोहश्रमम्—अज्ञानजं दुःखम् ॥ १९, २० ॥

मोहेति ॥ अनन्यातिशयम्—अन्यातिशयरहितम् । अबाधम्—अदुःखम् । निर्वाणं—मोक्षसुखम् ॥ २१ ॥ निर्वाणमात्मनः स्वरूपं न तु कर्मफलवदौपाधिकमित्याह—निर्वाणमय इति ॥ निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः—निर्मलसुखरूपज्ञानरूप एवायमात्मा । यथोक्तम् * यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः । दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥ इति । * न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते * संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्, * यावदात्मभावित्वात् * इत्यादि । आगन्तुकचैतन्यादिगुणक आत्मेति वादो वेदबाह्यः । प्रकृतेस्ते तु नात्मन इति । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्रकृतिसंबन्धनिबन्धनत्वात् उक्तं, न त्वचेतनधर्माः । न हि देहस्य कारणानां वा सुखत्वाद्यनुसंधानसंभवः । * पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते * इत्यादिविरोधश्च ॥ २२ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—जलस्येति ॥ यथा स्वतः शीतमम्बु शब्दफेनादिरहितम्, एवमात्मा स्वत एव निर्मलानन्तज्ञानानन्दः, प्रकृतेस्सङ्गात्—तस्यास्सङ्गात् आत्मा अहंमानादिदूषितः । अग्निसंयुक्तस्थालीस्थानीया तापत्रययुक्ता प्रकृतिः । तथा प्राकृतान् धर्मान्—क्षुत्तृष्णादीन् स्वकीयान् मन्यते । भजते—तेन दुःखादिकं जायते ॥ २३, २४ ॥

तदेतत्कथितं बीजमविद्याया मया तव । क्लेशानां च क्षयकरं योगादन्यन्न विद्यते ॥ २५ ॥

खाण्डिक्य उवाच—

तं ब्रवीहि महाभाग योगं योगविदुत्तम । विज्ञातयोगशास्त्रार्थस्त्वमस्यां निमिसंततौ ॥ २६ ॥

केशिध्वज उवाच—

योगस्वरूपं खाण्डिक्य श्रूयतां गदतो मम । यत्र स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलयं मुनिः ॥ २७ ॥

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयासङ्गि मुक्त्यै निर्विषयं मनः ॥ २८ ॥

विषयेभ्यस्समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो मुनिः । चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूतं परेश्वरम् ॥ २९ ॥

आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्म ध्यायिनं मुनिम् । विकार्यमात्मनश्शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥ ३० ॥

आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः । तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥ ३१ ॥

तदेतदिति ॥ तत्क्लेशप्रशमायालमिति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—क्लेशानामिति । योगात्-भगवद्योगात् ॥ २५, २६ ॥ योगस्वरूपमिति ॥ ब्रह्मलयं—ब्रह्मणि लयं, ब्रह्मभावमित्यर्थः । * ये कर्मणा देवानपि यन्ति * इतिवत् । यद्वा * मेने चात्मानमच्युतम् * ॥ २७ ॥

अथ योगस्य स्वरूपं करणं विषयं फलं चाह—मन एवेत्यादिभिः ॥ २८ ॥ विषयेभ्य इति ॥ विज्ञानात्—प्रकृतिपुरुषेश्वरवैलक्षण्यज्ञानात् । तेन—मानसेन चिन्तयेदिति योगस्वरूपम् । परमेश्वरमिति विषयः ॥ २९ ॥

फलमाह—आत्मभावमित्यादिना । आत्मभावमिति ॥ विकार्यमिति । अनाद्यविद्याकर्मवासनादेहैर्बद्धस्यात्मनो भगवज्ज्ञानेन तदवस्थानाशस्सर्वभावनानाशश्चात्यन्तिकलयशब्दवाच्यं विकार्यत्वम् । एवं विकार्यमात्मानं चिन्तितं तद्ब्रह्मात्मभावं नयति । आत्मनो भावस्स्वभावः आत्मभावः सत्यकामत्वादिः, * जक्षत् क्रीडन्नित्यादिव्यापारश्च । * ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः * इत्यादिसूत्रैर्व्यक्तस्य मुक्तस्य ब्रह्मणः क्रीडादीनामाविर्भाव उक्तः । अत्राप्युक्तं * निर्वाणमय एवायमात्मेत्यादि । वक्ष्यति च * प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावनः * इति । आकर्षकः—आकर्षको मणिरयस्कान्तः । आकर्षको हि लोहमात्मभावं नयति—स्वस्मिन् तिष्ठति स्थापयति, गच्छति गमयति, भ्रमति भ्रामयति । * अनुकृतेस्तस्य च * कामरूप्यनुसंचरन् * वत्सो वा मातरं छाया वा सत्वम् * इत्यादिश्रुतिशतं च । यद्वा दोषाकर्षकत्वादाकर्षक इत्यग्निरुच्यते । * यथाऽग्निसङ्गात्कनकमपदोषं प्रजायते । संक्लिष्टं वासुदेवेन मनुष्याणां तथा मनः ॥ * यथाऽग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुः प्राणिनां सर्वकिल्बिषम् ॥ * यथेषिकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते * इत्यादिभिर्भगवतोऽग्निसाम्यमुक्तम् । अग्निवद्भावो हि कनकस्य दोषविगमाज्जायते । पूर्वं दोषसंस्पृष्टं तिरोहितस्वप्रभं कनकमग्निर्हि स्वशक्त्या स्वसमानवर्णं करोति ॥ ३० ॥

एवं संक्षिप्योक्तं योगमध्यायशेषेण विस्तरतो दर्शयति—आत्मप्रयत्नेति ॥ विषयेष्वनादिवासनावासितत्वात् परमात्मनोऽत्यन्तापूर्वत्वाच्च दुरारोहत्वादात्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा एका संततिश्चेति वक्ष्यमाणप्रकारा विशदतमप्रत्यक्षतापन्ना निरस्तातिशयाह्लादरूपा पूर्वोक्तानन्तगुणकषायविशेषविशिष्टा वा या मनोगतिः, तस्या ब्रह्मणि संयोगः योगः । अनेनात्मपरमात्मनोर्योगो योग इति पक्षो निरस्तः ॥ ३१ ॥

एवमत्यन्तवैशिष्ट्ययुक्तधर्मोपलक्षणः । यस्य योगस्स वै योगी मुमुक्षुरभिधीयते ॥ ३२ ॥
योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जानो ह्यभिधीयते । विनिष्पन्नसमाधिस्तु परं ब्रह्मोपलब्धिमान् ॥ ३३ ॥
यद्यन्तरायदोषेण दूष्यते चास्य मानसम् । जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥ ३४ ॥
विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि । प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मचयोऽचिरात् ॥३५॥
ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहान् । सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वमनो नयन् ॥ ३६ ॥
स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि नियतात्मवान् । कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन्प्रवणं मनः ॥ ३७ ॥
एते यमास्सनियमाः पञ्च पञ्च च कीर्तिताः । विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां विमुक्तिदाः ॥ ३८ ॥
एकं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतः । यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युञ्जीत नियतो यतिः ॥ ३९ ॥

एवमिति ॥ उक्तप्रकारात्यन्तवैशिष्ट्ययुक्तो धर्मरूपो योगो यस्य, स मुमुक्षुर्योगीत्यभिधीयते । अत्र मोक्षसाधनं योगः, स च धर्मरूप इति वदन् वाक्यार्थज्ञानं मोक्षसाधनं, ज्ञानमविधेयमिति च वादिनो निरस्यति ॥ ३२ ॥ अथ योगिनोऽवस्थाभेदेन संज्ञाद्वयमाह—योगयुगिति ॥ प्रथमं युञ्जानः—योगे प्रक्रान्तो योगयुगित्यभिधीयते । साक्षात्कृतपरमात्मस्वरूपो विनिष्पन्नसमाधिरित्यभिधीयते । ध्यानपर्यन्तसप्ताङ्गयोगनिष्ठस्य योगयुक्त्वं समाधिमतो योगित्वमिति विभागः ॥ ३३ ॥

तयोः पूर्वस्यानेकजन्मलभ्या मुक्तिः, इतरस्य तत्रैवेत्याह—यद्यन्तरायेत्यादिद्वयेन ॥ यद्यन्तरायेति ॥ अन्तरायाः—प्रक्रान्तयोगानां यावद्धारणम् आलस्यादयो दश, धारणातः परं प्रतिभाद्याः षट् । तथा च वायुसंहितायाम्—* आलस्यं व्याधयस्तीव्राः प्रमादस्स्थानसंशयः । अनवस्थितचित्तत्वमश्रद्धा भ्रान्तिदर्शनम् ॥ दुःखानि दौर्मनस्यं च विषयेषु च लोलता । दशैते युञ्जतां पुंसामन्तरायाः प्रकीर्तिताः ॥ शान्तेष्वेतेषु विघ्नेषु योगसक्तस्य योगिनः । उपसर्गाः प्रवर्तन्ते दिव्याः षट् सिद्धिसूचकाः ॥ प्रतिभा श्रवणं वार्ता दर्शनास्वादवेदनाः । सूक्ष्मे चान्तर्हितेऽतीते विप्रकृष्टे त्वनागते ॥ प्रतिभा कथ्यते योऽर्थे प्रतिभासो यथातथम् । श्रवणं सर्वशब्दानां श्रवणं त्वप्रयत्नतः ॥ वार्ता वार्तासु विज्ञानं सर्वेषामेव देहिनाम् । दर्शनं नाम दिव्यानां दर्शनं चाप्रयत्नतः ॥ तथा स्वादश्च दिव्येषु रसेष्वास्वाद उच्यते । स्पर्शनाधिगमस्तद्वद्वेदना नाम विश्रुता ॥ गन्धादीनां च दिव्यानामाब्रह्मभवनावधि ॥ इति ॥ तथा अहिंसादिफलभूताः * तत्सन्निधौ वैरत्यागः * इत्यादिना पतञ्जलिनोक्तास्सङ्कल्पापादिकाः सिद्धयोऽष्टैश्वर्याद्याश्च निष्कामस्यान्तरायाः, * प्रतिमादिष्वशुद्धेषु गुणेष्वासक्तचेतसाम् । न सिद्ध्येत्परमैश्वर्यमक्षयं सार्वकामिकम् ॥ इति वायूक्तेः ॥ ३४, ३५ ॥

योगाङ्गेषु प्रथमं यमनियमावाह—ब्रह्मचर्यमिति ॥ ब्रह्मचर्यं मैथुनत्यागः । निषिद्धद्रव्याणामनादानमपरिग्रहः ॥ ३६ ॥

स्वाध्यायेति ॥ तपः—उपवासादि । परस्मिन् ब्रह्मणि मनःप्रावण्यमेको गुणः ॥ ३७ ॥

तत इति ॥ विशिष्टफलदाः—सकामानाम् ॥ ३८ ॥

एकमिति ॥ आदिशब्देन स्वस्तिकादीनि गृह्यन्ते । भद्रासनादीनां लक्षणं याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ ३९ ॥

प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात्कुरुते तु यत् । प्राणायामस्स विज्ञेयस्सबीजोऽबीज एव च ॥ ४० ॥
परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यथाऽनिलौ । कुरुतस्स द्विधा तेन तृतीयस्संयमात्तयोः ॥ ४१ ॥
तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तम । आलम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥ ४२ ॥
शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् । कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥ ४३ ॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम् । इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योगसाधकः ॥ ४४ ॥
प्राणयामेन पवने प्रत्याहारेण चेन्द्रिये । वशीकृते ततः कुर्यात्स्थितं चेतश्शुभाश्रये ॥ ४५ ॥

खाण्डिक्य उवाच—

कथ्यतां मे महाभाग चेतसो यश्शुभाश्रयः । यदाधारमशेषं तद्धन्ति दोषमलोद्भवम् ॥ ४६ ॥

केशिध्वज उवाच—

आश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वभावतः । भूप मूर्तममूर्तं च परं चापरमेव च ॥ ४७ ॥

प्राणेत्यादि ॥ सबीजः—सगर्भः, सालंबनः भगवन्मूर्तिध्यानमन्त्रजपयुक्तः । अबीजः—तद्विधुरः ॥ ४० ॥ रेचकादिरूपेण प्राणायामं त्रिधा दर्शयति—परस्परेणेति ॥ प्राणेन निश्वासेन, अपानस्य—उच्छ्वासस्य, अभिभवः—निरोधः प्रथमः प्राणायामो रेचकः । विपरीतः पूरकाख्यो द्वितीयः । स द्विधा तेनेति । सः—प्राणायामः तेन—उक्तेन प्रकारद्वयेन द्विधा । स द्विधानेनेति पाठान्तरेऽप्येवमेवार्थः । तयोः—उच्छ्वासनिश्वासयोर्युगपत्संयमात्तृतीयः कुम्भकाख्यः । एते त्रयोऽपि प्रत्येकं मात्राभेदात्त्रिधा । यथोक्तम्—* मात्राद्वादशको मन्दश्चतुर्विंशतिमात्रकः । मध्यमः प्राणसंरोधः षट्त्रिंशन्मात्र उत्तमः ॥ प्रस्वेदकम्पनोत्थानजनकास्ते यथाक्रमम् । जानु प्रदक्षिणीकृत्य न द्रुतं न विलम्बितम् ॥ अंगुलीस्फोटनं कुर्यात्सा मात्रेति प्रकीर्तिता । प्राणस्स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ॥ तद्रेचकः पूरकश्च कुम्भकश्च त्रिधोच्यते । नासिकापुटमङ्गुल्या निपीड्यैकं परेण तु ॥ औदरं रेचयेद्वायुं तदाऽयं रेचकः स्मृतः । बाह्येन वायुना देहं धृतिवत्परिपूरयेत् । नासापुटेनापरेण पूरणात्पूरको मतः ॥ न मुञ्चति न गृह्णाति वायुमन्तर्बहिस्स्थितम् । संपूर्णकुम्भवत्तिष्ठेदचलस्स तु कुम्भकः ॥ रेचकादित्रयाभ्यासो नासाशोधनपूर्वकः । स्वेदोत्क्रमणपर्यन्तः प्रोक्तो योगानुशासने ॥ अगर्भश्च सगर्भश्च प्राणायामो द्विधा पुनः । जपध्यानं विनाऽगर्भः सगर्भस्तत्समन्वयात् ॥ अगर्भाद्गर्भसंयुक्तः प्राणायामश्शताधिकः ॥ इति ॥ ४१ ॥

प्राणायामं सबीजनिर्बीज तथा द्विधाऽभिप्रेत्य तत्र सबीजस्यालम्बनमाह—तस्येति ॥ स्थूलरूपं—मूर्तं भगवतो रूपमिति वक्ष्यमाणम् । रूपस्य स्थूलत्वं भगवत्स्वरूपापेक्षया ॥४२॥ प्रत्याहारमाह—शब्दादिष्विति ॥४३, ४४॥

प्राणायामेनेति ॥ प्राणायामेन पवने प्रत्याहारेण चेन्द्रिये वशीकृते सति चेतश्शुभाश्रये पूर्वोक्तभगवत्स्थूलरूपे स्थितं कुर्यात् । अनेन श्लोकेन धारणोक्ता ॥ ४५ ॥

कथ्यतामिति ॥ तच्चेतः दोषमलोद्भवं—दोषमलयोरुद्भवम् । दोषः—कल्मषं, मलं—रागादि ॥४६॥

अथ शुभाश्रयं वक्ष्यन् प्रथमं हेयमशुभाश्रयं दर्शयति—आश्रय इति ॥ चेतस आश्रयो ब्रह्म, तच्च स्वरूपतो द्विधा—मूर्तममूर्तं च । मूर्तं सशरीरं हिरण्यगर्भादिब्रह्मस्वरूपम् । अमूर्तमशरीरं मुक्तरूपम् । परत्वापरत्वे व्युत्क्रमेण तयोर्विशेषणे । ब्रह्मात्मकत्वात् तयोर्ब्रह्मशब्दनिर्देशः । अनयोरपि भगवद्भूतत्वेन ध्येयत्वप्रसङ्गात्तत्प्रतिषेधाय प्रस्तावः ॥ ४७ ॥

त्रिविधा भावना भूप विश्वमेतन्निबोधताम्। ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका ॥४८॥
कर्मभावात्मिका ह्येका ब्रह्मभावात्मिका परा। उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥४९॥
सनन्दनादयो ये तु ब्रह्मभावनया युताः। कर्मभावनया चान्ये देवाद्यास्स्थावराचराः ॥ ५० ॥
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा। बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥ ५१ ॥
अक्षीणेषु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्मसु। विश्वमेतत्परं चान्यद्भेदभिन्नदृशा नृणाम् ॥ ५२ ॥
प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम्। वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ ५३ ॥
तच्च विष्णोः परं रूपमरूपाख्यमनुत्तमम्। विश्वस्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः ॥ ५४ ॥
न तद्योगयुजा शक्यं नृप चिन्तयितुं यतः। ततस्स्थूलं हरे रूपं चिन्तयेद्विश्वगोचरम् ॥ ५५ ॥

त्रिविधेति ॥ अनन्तरोक्तं मूर्तामूर्तात्मकमेतद्विश्वं त्रिविधा भावना—भावनात्रयात्मकमित्यर्थः। तां—भावनां निबोध। ब्रह्माख्येत्यादि। ब्रह्मकर्मादिविषयतया ब्रह्मादिव्यपदेशः॥ ४८ ॥

एतदेवाह—कर्मभावात्मिकेति ॥ भावभावना—भावो मनोव्यापारः, भावेन भावना भावभावना। भावः पदार्थो वा ॥ ४९ ॥

केषां का भावनेत्यत्राह—सनन्दनादय इति॥ स्थावराचराः—स्थावरचरमाः। स्थावराणां हिमवदादीनां हि कर्मस्वधिकारः श्रूयते। * बिल्वा मार्दङ्गिका ह्यासन् क्रीडन्त्योषधयस्सदा ॥ इति च ॥ ५० ॥

हिरण्यगर्भादिष्विति ॥ संसारदशायामधिकारबोधयुक्तेषु भावनात्रयान्वय इत्याह—बोधाधिकारेति ॥ अधिकारो नाम मत्फलसाधनत्वात् मदर्थमिदं कर्मेति कर्मण्यैश्वर्यबोधः ॥ ५१ ॥

विश्वमेतदुक्तमर्थरूपं विशेषज्ञानकर्मस्वक्षीणेष्वित्याह—अक्षीणेष्विति ॥ विशेषज्ञानं देवमनुष्यादिभेदभिन्नतयाऽऽत्मानुसंधानं तत्तदभिमानानुरूपम्। कर्म—विशेषकर्म। अथ पराख्यं मूर्तरूपमाह—परं चान्यदित्यादिना परमात्मन इत्यन्तेन। भेदभिन्नदशामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी। ये पूर्वश्लोके अक्षीणसमस्तविशेषज्ञानकर्माण उक्ताः तेभ्यो भेदभिन्नदृग्भ्यो ब्रह्मसनकादिभ्योऽन्यत् तत्पराख्यम् ॥ ५२ ॥

अन्यत्वमुपपादयति—प्रत्यस्तमितेति ॥ प्रत्यस्तमितभेदम्—अशरीरत्वेन जात्यादिभेदरहितम्, अत एव वचसामगोचरम्। सत्तामात्रम्—अपक्षयादिविकारषट्करहितम्। आत्मसंवेद्यं—स्वयंप्रकाशम्। ज्ञानं—ज्ञानगुणैकनिरूपणीयम्। * तद्गुणसारत्वादिति ह्युक्तम्। ज्ञानस्वरूपत्वं त्वात्मसंवेद्यमित्यनेन दर्शितं ब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्मसंज्ञितमित्युक्तं यदेवं रूपं ज्ञानं तद्ब्रह्मसंज्ञितमित्यन्वयः ॥ ५३ ॥

तच्चेति॥ अरूपाख्यम्—अमूर्ताख्यं पूर्वोक्तविश्वरूपवैरूप्यलक्षणम्। अन्वयलक्षणासंभवेन मूर्तरूपात् व्यतिरेकलक्षणम्। तच्च परमात्मनो विष्णोः परं रूपम् ॥ ५४ ॥

नेति ॥ तत् योगयुजा—योगे प्रक्रान्तेन, चिन्तयितुं न शक्यम्। तेन स्थूलरूपं चिन्त्यमित्याह—तत इति ॥ स्थूलं—पूर्वोक्तं बद्धरूपम् ॥ ५५ ॥

हिरण्यगर्भो भगवान्वासुदेवः प्रजापतिः । मरुतो वसवो रुद्रा भास्करा स्तारका ग्रहाः ॥ ५६ ॥
गंधर्वयक्षदैत्याद्यास्सकला देवयोनयः । मनुष्याः पशवश्शैलास्समुद्रास्सरितो द्रुमाः ॥ ५७ ॥
भूप भूतान्यशेषाणि भूतानां ये च हेतवः । प्रधानादिविशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम् ॥ ५८ ॥
एकपादं द्विपादं च बहुपादमपादकम् । मूर्तमेतद्धरे रूपं भावनात्रितयात्मकम् ॥ ५९ ॥
एतत्सर्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम् । परब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोश्शक्तिसमन्वितम् ॥ ६० ॥
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा । अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥६१॥
यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता नृप सर्वगा । संसारतापानखिलानवाप्नोत्यतिसंततान् ॥ ६२ ॥
तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता । सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन लक्ष्यते ॥ ६३ ॥
अप्राणवत्सु स्वल्पा सा स्थावरेषु ततोऽधिका । सरीसृपेषु तेभ्योऽपि ह्यतिशक्त्या पतत्रिषु ॥ ६४॥
पतत्रिभ्यो मृगास्तेभ्यस्तच्छक्त्या पशवोऽधिकाः । पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्त्या पुंसः प्रभाविताः ॥
तेभ्योऽपि नागगंधर्वयक्षाद्या देवता नृप ॥ ६६ ॥
शक्रस्समस्तदेवेभ्यस्ततश्चातिप्रजापतिः । हिरण्यगर्भोऽपि ततः पुंसश्शक्त्युपलक्षितः ॥ ६७ ॥

विस्तरेण तदेव दर्शयति—हिरण्यगर्भ इत्यादिना मूर्तमेतद्धरे रूपमित्यन्तेन ॥ ५६—५८ ॥

एकपादमिति श्लोकद्वयस्यैकान्वयः । भावनात्रितयात्मकमेतत्सर्वमित्युक्तम् । एतत्स्थूलरूपं चिन्तयितुं शक्यमपि भावनात्रितयात्मकम् । अतोऽशुद्धत्वादशुभाश्रय इति भावः । इदं विश्वमिति विश्वमेतन्निबोधतामित्युक्तस्योपसंहारः । जगदेतच्चराचरम् इत्यादि विष्णोश्शक्तिसमन्वितमित्यन्तमेकं वाक्यम् । एवंविधमेतज्जगद्विष्णोः शक्तित्वेन समन्वितम् । शक्तिश्शरीरम् अंश इति पर्यायः । शरीरतया तत्संकल्पशक्त्या व्याप्तमिति च, अस्मच्छरीरवत् । केचित् एतत्सर्वमिति हिरण्यगर्भादि इदं विश्वमिति सनन्दनादि जगदेतदिति सुरनरादि च परामृश्य इदं त्रितयं विष्णोश्शक्तिसमन्वितमिति योजयन्ति । तत्पक्षे भावनात्रितयात्मकमित्यस्य पूर्वेणोत्तरेण वा संबन्धः ॥ ५९, ६० ॥

तत्र परा विष्णुशक्तिः प्रत्यस्तमितेत्यादिनोक्ता, क्षेत्रज्ञाख्या अपरा हिरण्यगर्भ इत्यादिनोक्तेत्याह—विष्णुशक्तिरिति ॥ अथ यागादिकर्माख्यमविद्यापर्यायं विष्णोश्शक्त्यन्तरमाह—अविद्येति ॥ ६१ ॥

तत्स्वरूपमाह—ययेति ॥ सर्वगा—कर्मनिमित्तसर्वशरीरगा ॥ ६२ ॥

तयेत्यादि ॥ तारतम्येन—ज्ञानानन्दतारतम्येन ॥ ६३ ॥

तारतम्यमेव दर्शयति—अप्राणवत्स्विति ॥ शिलाकाष्ठादिषु सा—क्षेत्रज्ञशक्तिः स्वल्पा ज्ञानानन्दादिना, न तु स्वरूपेण । सरीसृपेषु तेभ्योऽप्यधिकेति शेषः । अतिशक्त्या—ज्ञानशक्त्या अधिकेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

पतत्रिभ्य इति ॥ तच्छक्त्या—आत्मनो ज्ञानशक्त्या । प्रभाविताः—प्रभूताः कृताः ॥ ६५—६७ ॥

एतान्यशेषरूपाणि तस्य रूपाणि पार्थिव । यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा ॥ ६८ ॥

द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं महामते । अमूर्तं ब्रह्मणो रूपं यत्सदित्युच्यते बुधैः ॥ ६९ ॥

समस्ताश्शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः । तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ॥ ७० ॥

समस्तशक्ति रूपाणि तत्करोति जनेश्वर । देवतिर्यङ्मनुष्या(ख्या)दिचेष्टावन्ति स्वलीलया ॥ ७१ ॥

जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा । चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका ॥ ७२ ॥

एतान्यप्राणवदादीनि हिरण्यगर्भान्तान्यशेषरूपाण्यविशेषेण तस्य शरीराणीत्याह—एतानीति ॥ तत्र हेतुमाह—यत इति ॥ यथा हि जीवस्य शरीरं जीवसंकल्पव्याप्तम्, एवं चेतनाचेतनात्मकं सर्वं भगवच्छक्तियोगेन व्याप्तं नियाम्यं धार्यं च । अतस्तच्छरीरम् । शक्तियोगेनेति । शक्तिरूपो योगः शक्तियोगः । शक्तिः—सामर्थ्यं, योगः—संकल्पः । नभसा यथेति संकल्पनैरन्तर्यमुक्तम् । * महात्मा भूतभावनः * यथाकाशः स्थितो नित्यम् * इत्यादि ॥ ६८ ॥

एवं भावनात्रयात्मकं भगवतो मूर्तं रूपमुक्तम् । इदानीं मुक्तरूपममूर्तं रूपमित्याह—द्वितीयमिति ॥ यत्सदित्युच्यते—सत्तामात्रमित्युच्यते । योगिध्येयं—निष्पन्नयोगेन ध्यातुं शक्यम्, तद्विष्णुसंज्ञस्य ब्रह्मणो मूर्तं द्वितीयं रूपमित्यन्वयः ॥ ६९ ॥

अथोक्तशक्तित्रयस्यास्त्रभूषणादिरूपेण नित्याश्रयभूतं जगदेककारणतयोक्तं भगवद्रूपम्, तस्य शुभाश्रयत्वं वक्तुमाह—समस्ता इति ॥ विश्वरूपवैरूप्यम्—उक्तविश्वरूपवैलक्षण्यं, रूपम्—शरीरम्, अन्यत्—द्रव्यान्तरम् । * आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्, * अमृतो हिरण्मयः * विद्युतः पुरुषादधि, * महारजतं वासः * पुण्डरीकमेवमक्षिणी * रुक्मवर्णम् * कर्तारमीशम् * रुक्माभम् * इत्यादिवचनसिद्धम् । महत्—स्थूलम् । गुणतोऽपि महत्त्वं विवक्षितम् । एवंविधं रूपमस्यास्तीति सिद्धम् ॥ ७० ॥ समस्तशक्त्याश्रयं तद्रूपं भगवानेव जगदुपकाराय स्वलीलया देवतिर्यङ्मनुष्यादिचेष्टावन्ति देवाद्यवताररूपाणि करोतीत्याह—समस्तेत्यादिद्वयेन ॥ समस्तेति । समस्तशक्तीति पदच्छेदः । समस्ताः शक्तयः यस्मिन् तत्तथोक्तम् । * मन्वन्तरेष्वशेषेषु देवत्वेनाधितिष्ठति * इति । प्रतिकल्पं चतुर्दशदेवावताराः, त्रिमूर्तिमध्यगतविष्ण्वादयश्च, मत्स्यादयस्तिर्यगवताराः, रामादयो मनुष्यावताराः, स्वलीलया न तु प्रयोजनान्तरेण । देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टावन्तीति च पाठः ॥ ७१ ॥

किंच, जगतामिति ॥ जगतामुपकाराय, न कर्मफलभोगाय सा—जन्मादिरूपा चेष्टा । तत्र जन्मरूपा देवमनुष्यादिसर्वजातिव्यापिनी । यथाह—* बहुधा विजायते * इति । कर्मरूपा बृन्दावनगोकुलकालियह्रदादिव्यापिनी । अव्याहतात्मिका—रावणशिशुपालबाणशक्रशर्वादिभिरप्रतिहता । न सा कर्मनिमित्तजेत्यनेन त्रिभावनातीतत्वात् अवताराणामपि शुभाश्रयत्वं दर्शितम् ॥ ७२ ॥

तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगयुजा नृप । चिन्त्यमात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकिल्बिषनाशनम् ॥ ७३ ॥
यथाऽग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥७४॥
तस्मात्समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः । कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥ ७५ ॥
शुभाश्रयस्स चित्तस्य सर्वगस्याचलात्मनः । त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनो नृप ॥ ७६ ॥
अन्ये तु पुरुषव्याघ्र चेतसो ये व्यपाश्रयाः । अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः ॥७७॥
मूर्तं भगवतो रूपं सर्वापाश्रयनिस्पृहम् । एषा वै धारणा प्रोक्ता यच्चित्तं तत्र धार्यते ॥ ७८ ॥
यच्च मूर्तं हरे रूपं यादृक्चिन्त्यं नराधिप । तच्छ्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥ ७९ ॥
प्रसन्नवदनं चारुपद्मपत्रोपमेक्षणम् । सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्ज्वलम् ॥ ८० ॥
समकर्णांतविन्यस्तचारुकुण्डलभूषणम् । कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ॥ ८१ ॥

यद्यप्यनन्तस्यानन्तबद्धमुक्तरूपाणि सन्ति । तथापि व्यूहविभवादिरूपेण स्थितं तदेव भगवतो रूपं चिन्त्यमित्याह—तद्रूपमिति ॥ सर्वकिल्बिषनाशनं—सर्वकर्मक्षयकरम् ॥ ७३, ७४ ॥

यत एवं विलक्षणं योगयुजाऽभ्यासवशेन चिन्तयितुं शक्यं च, तस्मात्तत्र रूपे धारणां कुर्यादित्याह—तस्मादिति ॥ आधारशुद्ध्या धारणायाः शुद्धिः ॥ ७५ ॥

शुभाश्रयत्वे त्रिभावभावनातीतत्वं हेतुमाह—शुभाश्रय इति ॥ शुद्धाश्रय इति च पाठः । स्वतस्सर्वगतस्य चञ्चलस्य विलक्षणविषये अचलात्मनस्सर्वविलक्षणत्वात् स शुभाश्रयः । अवताररूपाण्यपि भावनात्रयातीतत्वेन मुक्तिहेतुतया च शुभाश्रय इति स्मृत्यादिभिरुक्तम् । * एवं यो वेत्ति तत्त्वतः * यादृशे वा मनस्स्थैर्यं रूपे बध्नाति चक्रिणः । नृसिंहवामनादीनाम् * इत्यादिना शौनकः । श्रीसात्वते * दशेन्द्रियाननं घोरं यो मनोरजनीचरम् । विवेकशरजालेन शमं नयति योगिनाम् । ध्येयस्स एव विश्वात्मा सतोयजलदप्रभः । रक्तराजीवनयनो धनुश्शरकराङ्कितः * इत्यादिना प्रत्याविर्भावमुक्तम् ॥ ७६ ॥

एतद्व्यतिरिक्ताः पूर्वोक्ता बद्धमुक्ता ये ते अशुभाश्रया इत्याह—अन्ये त्विति ॥ अत्रापि शौनकः * आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनितासंसारवशवर्त्तिनः ॥ यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः । अविद्यान्तर्गता स्सर्वे ते हि संसारगोचराः ॥ पश्चादुद्भूतबोधाश्च ध्याने नैवोपकारकाः । नैसर्गिको न वै बोधस्तेषामप्यन्यतो यतः ॥ तस्मात्तदमलं ब्रह्म निसर्गादेव बोधवत् । ध्येयम् * इत्यादि । महाभारते * ब्रह्माणं शितिकण्ठं च * इत्यादि । * एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्यास्समुदाहृताः * इत्यादि मनुः । कर्मयोनित्वमशुद्धिहेतुः ॥ ७७ ॥

अथ धारणाया ध्यानस्य चाश्रयरूपमाह—मूर्तमिति ॥ मूर्तं भगवतो रूप इति च पाठः । मूर्तं—स्थूले ॥ ७८—८१ ॥

वलित्रिभङ्गिना मग्ननाभिना ह्युदरेण च । प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथवापि चतुर्भुजम् ॥ ८२ ॥
समस्थितोरुजङ्घं च सुस्थिताङ्घ्रिवराम्बुजम् । चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥ ८३ ॥
किरीटहारकेयूरकटकादिविभूषितम् ॥ ८४ ॥
शार्ङ्गशङ्खगदाखड्गचक्राक्षवलयान्वितम् । वरदाभयहस्तं च मुद्रिकारत्नभूषितम् ॥ ८५ ॥
चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायात्ममानसम् । तावद्यावद्दृढीभूता तत्रैव नृप धारणा ॥ ८६ ॥
व्रजतस्तिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म कुर्वतः । नापयाति यदा चित्तात्सिद्धां मन्येत तां तदा ॥ ८७ ॥
ततश्शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं बुधः । चिन्तयेद्भगवद्रूपं प्रशान्तं साक्षसूत्रकम् ॥ ८८ ॥
सा यदा धारणा तद्वदवस्थानवती ततः । किरीटकेयूरमुखैर्भूषणै रहितं स्मरेत् ॥ ८९ ॥
तदेकावयवं देवं चेतसा हि पुनर्बुधः । कुर्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो भवेत् ॥ ९० ॥
तद्रूपप्रत्य(ये)या चैका सन्ततिश्चान्यनिस्स्पृहा । तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ॥ ९१ ॥

वलीति ॥ त्रयो भङ्गा यस्य तत्त्रिभङ्गि । वलिभिस्त्रिभङ्गिना ॥ ८२–८४ ॥

अथ धारणां विषयभेदेन चतुर्धा दर्शयति—शार्ङ्गेत्यादिना ॥ अष्टभुजत्वपक्षे शार्ङ्गादीनि षट् षण्णां र्याणि, शिष्टभुजयोः पद्मत्राणौ, वराभये वा । चतुर्भुजत्वे शङ्खचक्रगदाब्जानि । तत्र शार्ङ्गेत्यादिना, तां देत्यन्तेन अस्त्रभूषणप्रत्यङ्गप्रधानाङ्गचतुष्टयविषया प्रथमा धारणोक्ता । अस्त्रप्रधानेयं धारणा ॥ ८५–८७ ॥

तत इति ॥ ततश्शङ्खेत्यादिना साक्षसूत्रकमित्यन्तेन शङ्खाद्यस्त्ररहितसाक्षसूत्रकिरीटादिभूषणप्रत्यङ्ग-धानाङ्गविषया द्वितीयोक्ता । इयं भूषणप्रधाना ॥ ८८ ॥

सेति ॥ किरीटेत्यादिना भूषणरहितप्रत्यङ्गप्रधानाङ्गविषया तृतीयोक्ता । इयं प्रत्यङ्गप्रधाना ॥ ८९ ॥

तदिति ॥ तदेकावयवमित्यादिना प्रधानाङ्गविषया चतुर्थी धारणोक्ता । आयुधभूषणप्रत्यङ्गेषु अभ्यासेन दृढं गृहीतेषु पुनस्तदेकावयवं—तेषां प्रत्यङ्गानां प्रधानावयवयुक्तं देवं चेतसा कुर्यात्—चिन्तयेदित्यर्थः । इयमेका-यवप्रधाना । अथ ध्यानमाह—ततोऽवयविनीति ॥ ततः—धारणानन्तरम् । अस्त्रभूषणप्रत्यङ्गप्रधानाङ्गानामाश्रये गोमुखाकारेऽवयविनि अस्त्राद्यनुषङ्गेण ध्यानपरो भवेत् ॥ ९० ॥

ध्यानलक्षणमाह—तद्रूपेति ॥ तद्रूपप्रत्यय इति च पाठः । तद्रूपप्रत्यये—धारणासिद्धरूपविषयप्रत्यये । एका—असदृशी । अन्यनिस्पृहा—विजातीयप्रत्ययानन्तरिता या संततिः—प्रवाहः, तद्ध्यानं षड्भिरङ्गैः—यमादिभिः । एवमुपासनसोपानक्रमेणारूढदिव्यविषयमिदं ध्यानम् । पूर्वत्र तस्य चालम्बनवत इति प्रस्तुतः सालम्बनो योगः । अस्त्रभूषणाध्याये ह्यस्त्रभूषणमयसर्वशक्त्याश्रयदिव्यविग्रहः सबीजयोगविषय इति स्पष्टमुक्तम् * सालम्बनो महायोगः सबीज इत्यादिना ॥ ९१ ॥